

УДК 342

Матвійчук Анатолій Васильович,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правосуддя
юридичного факультету Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури та технологій,
м. Київ, Україна*

ОБОВ'ЯЗКИ ДЕРЖАВИ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

У статті досліджено питання соціальної сутності держави та її обов'язків. Доведено, що обов'язки держави сформувалися в соціумі, вони об'єктивно існують незалежно від їх унормування в правових актах, без них не може функціонувати сама держава, оскільки втрачається сутнісний сенс існування останньої. З'ясовано, що соціальна сутність обов'язків держави полягає в задоволенні потреб суспільства.

Ключові слова: феномен, соціальний феномен, обов'язки держави, суспільні потреби, соціальна сутність держави.

Дослідження питання соціальної сутності обов'язків держави зумовлює необхідність, насамперед, зосередження уваги на деяких загальнотеоретичних аспектах, одним з яких є окреслення предмета науки юриспруденції. Аналіз джерел права свідчить, що сучасна юриспруденція і донині не визначилася: чи доцільно в рамках предмета її наукових досліджень вивчати питання соціальної сутності державно-правових явищ, зокрема й обов'язків держави.

Думки вчених з цього питання, як свідчить виклад останніх публікацій у царині юриспруденції, розділилися. На думку А. Машкова, предметний аналіз та вивчення сутності таких явищ не є пріоритетним для юриспруденції, тому він пропонує розглядати це питання у межах соціології, філософії, політики тощо [1, с. 311]. Проте інші вчені теоретики-правознавці (О.В. Зайчук, О.В. Петришин, Н.М. Оніщенко, М.В. Цвік та ін.) висловилися за необхідність юридичного аналізу соціальної сутності державно-правових явищ, оскільки останні здебільшого виражають інтереси не тільки і не стільки певної частини соціуму, а суспільства в цілому, тому дослідження соціальної сутності таких правових явищ має об'єктивне підґрунтя і в царині юриспруденції [2]. Такої позиції дотримується більшість представників юридичної науки.

Разом з тим, системний аналіз джерел права свідчить, що вчені-правники здебільшого лише констатують загальнотеоретичну можливість і необхідність наукових напрацювань в аспекті виявлення соціальної сутності державно-правових явищ, проте у своїх працях не розкривають змістовну сутність цих явищ. Відтак, слушною є позиція тих учених, які стверджують: «Між тим якщо, характеризуючи сутність нинішніх реальних правових явищ і державних явищ, обмежитись лише вкрай абстрактною вказівкою на її загальносоціальну складову й нічого

© Матвійчук А.В., 2018

не сказати про її складову, так би мовити, спеціально-соціальну (потреби, інтереси змістовно визначених частин соціально-диференційованого суспільства: класово-економічні, етнічні, вікові, ідеологічні, політичні тощо), тоді розрізнити і класифікувати означені явища саме за їх сутністю виявиться взагалі неможливим. Адже ніколи не існувало й не існує таких держав..., які б не вирішували загальносоціальні проблеми» [3, с. 26]. Ми приєднуємося до цієї позиції і спробуємо аргументувати власне бачення окресленої проблеми.

Мета статті полягає в аналізі обов'язків держави як соціального феномену, виявленні сутності таких обов'язків, виробленні у разі необхідності пропозицій щодо упорядкування відносин між державою і суспільством.

Держава та її обов'язки є продуктом суспільства. Держава не може формуватися та функціонувати поза суспільством, логічним результатом розвитку якого вона є. Французький філософ Рене Вормс (1869 – 1926) у своїй праці «Суспільний організм» (1896) дійшов висновку про єдність елементів, з яких складається держава і суспільство. Одним із таких елементів, на його думку, є населення, проте відмінність між державою і суспільством зумовлена неоднаковою взаємодією населення в цих соціальних утвореннях. Поняття «суспільство» розкрито ним через звичайне побутове співжиття людей, натомість поняття «держава» позиціонується уже як усвідомлене ставлення людей до політичного співжиття, оскільки громадяни погоджуються на публічне управління ними, підкоряються позитивним законам, в яких втілено ідеї політичного союзу, тобто держави [4]. Зрештою Р. Вормс визначив державу найвищою формою суспільства.

Вітчизняний правознавець М.І. Палієнко (1869 – 1937) у своїй праці «Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету та його правове значення в праві» (1908) також доводив, що держава є нічим іншим як «юридично організованим суспільним союзом» [5, с. 7]. Вочевидь закономірна доцільність утворення держави зумовлена її суспільним призначенням, об'єктивованим, зокрема в її обов'язках. Обов'язки держави «народжуються» в соціумі, тому вони не лише продукуються в суспільстві, а й «надихаються» його ідеями і потребами.

Дослідження обов'язків держави, як соціального феномену, вимагає розуміння самого поняття «феномен». Словникові джерела визначають його як «явище, єдине в своєму роді, взяте в його цілісності, в єдності з його сутністю й дане нам у досвіді» [6, с. 575]. Водночас слово *явище* трактується як «зовнішні, реально існуючі особливості предметів, процесів, їх властивостей, які безперервно спостерігаються» [7, с. 369]. Отже, з наведеного вбачається, що феномен – це по суті явище, якому властива унікальна змістовна сутність, що проявляється в певній практичній площині.

Учені-правники доводять, що кожному феномену завжди притаманні сутність і явище («явленість»), тобто певна форма (оболонка). П.М. Рабінович наголошує, що «сутність феномена (явища) зазвичай може бути виявлена за посередництвом спеціалізованої діяльності – насамперед діяльності науково-дослідної. Тому-то й найпершим завданням, неодмінним покликанням будь-якої суспільної науки є виявлення, з'ясування нею такої сутності» [3, с. 25]. У

філософії поняття «сутність» визначається як головне і визначальне в предметі, що зумовлене глибинними зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення [8, с. 860]. Отже, розкриття змісту обов'язків держави, як соціального феномену, можливе лише через з'ясування соціальної сутності її обов'язків.

Виходячи з наведеного, постають два взаємопов'язані питання: а) що таке соціальна сутність того чи іншого феномена (явища); б) в чому полягає соціальна сутність обов'язків держави. Даючи відповідь на перше питання, зауважимо, що будь-яке явище чи феномен розкривається через його сутність; без сутності немає феномена (та/чи явища), тому сутність така ж реальна як і його зовнішній соціальний вияв. У філософії *сутність* розуміється як «система глибинних, стійких зв'язків і відносин, які зумовлюють виникнення, існування, функціонування предметів, процесів, і з руйнуванням якої вони перестають існувати, зв'язків, що визначають природу предметів, процесів, сукупність їх властивостей, особливостей» [7, с. 369].

Що стосується поняття «соціальна сутність явищ», то доктрина права визначає його як здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) певних суб'єктів суспільства [3, с. 26].

Англійський учений Адам Сміт (1723 – 1790), досліджуючи економічні процеси в соціумі, дійшов висновку про взаємну вигідність співіснування держави і суспільства. Він доводив, що держава і суспільство надають один одному взаємні послуги і керуються при цьому не принципами гуманності і взаємодопомоги, а егоїстичними інтересами, вигодою, власною корисливістю, тому в цілому суспільство перетворюється на «торговельний союз» [9, с. 33]. Отже, держава зобов'язана обслуговувати потреби та законні інтереси суспільства шляхом надання узагальнених соціальних послуг усьому суспільству.

З наведеного фактично випливає відповідь і на друге питання, а саме: соціальна сутність обов'язків держави полягає в задоволенні тих чи інших потреб самого суспільства. Потреби суспільства (зокрема оборона і захист території, забезпечення порядку, традицій і звичаїв предків, охорона людини, забезпечення доступу до певних ресурсів, наприклад, водних, лісових, землеробських чи пасовищних угідь і т.д.) об'єктивно сформувалися ще в додержавний період, проте з появою останньої ці соціально значущі обов'язки поступово відійшли до сфери діяльності держави. Відтак, обов'язки держави – це продукт, насамперед соціуму, оскільки вони, як не дивно, об'єктивно існують незалежно від їх регламентації (вичерпної чи невичерпної) у нормативно-правових актах. Дійсно, вони об'єктивно існують, бо без них не може існувати сама держава, оскільки втрачається сенс існування останньої.

Держава, як політико-правове явище, становить стійку систему взаємовідносин між людьми (в тому числі між їх об'єднаннями, соціальними спільнотами), що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства, здійснення політичної влади окремими представниками цього ж суспільства з метою збереження цілісності, безперервного існування та функціонування суспільства, задоволення його загальносоціальних потреб тощо.

Французький філософ, соціолог Еміль Дюркгейм (1858 – 1917) вважав, що соціальні явища створюються людьми засобом практичного втілення їхніх ідей, природжених чи ні [10, с. 23]. Держава як явище соціальної дійсності пов'язується закономірностями багатоманітного суспільного буття, оскільки є частиною цілого від якого не може відрізнятись по суті.

Держава, постаючи соціальним феноменом, є носієм універсальних соціальних зобов'язань, змістовне наповнення яких не є сталим, оскільки залежно від часу, умов та інших чинників змінюються й потреби самого суспільства.

Загалом потреби відбивають внутрішні спонукальні мотиви до певної діяльності чи поведінки. Академік В.І. Вернадський вважав, що жоден предмет наукового дослідження не потребує такого ґрунтовного пояснення як потреби, навколо яких «тяжіють усі висновки науки». Етимологічну сутність слова «потреби» визначають як внутрішній збудник активності; як необхідність у кому-, чому-небудь, об'єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності і розвитку людини, колективу, нації, суспільства в цілому [11, с. 89]. Отже, потреби – це певні вимоги, які підлягають задоволенню, оскільки без них не можна обійтись.

Досліджуючи питання обов'язків держави, маємо зауважити, що сама держава є одним із найпотужніших, стійких, масштабних, комплексних, багатоаспектних і самодостатніх у своїй структурній і функціональній єдності соціальним феноменом, яка спирається на суспільство і живиться його ресурсами (людськими, матеріальними, природними, рекреаційними та ін.), а також його духовними і звичаєвими надбаннями, релігійними і національними ідеями тощо.

Ефективність держави, як публічної організації владарювання, визначається, насамперед, рівнем добробуту, тобто достатку суспільства [12, с. 324], досягнення якого можливе за умови ефективної раціоналізації затрат на утримання держави, її управлінського апарату. Справа в тому, що численний апарат чиновників, який утримує суспільство, не виробляє жодних благ: ні матеріальних, ні духовних, натомість постійно поглинає ресурси суспільства, тому утримання того чи іншого управлінського апарату держави має ґрунтуватися на принципах доцільності, раціональності, об'єктивності, домірності і т.п.

Політико-правовий механізм функціонування держави надає право останній в самостійному порядку, фактично не враховуючи побажань суспільства, визначати обсяг фінансування з державного бюджету на своє утримання. І тут є велика загроза для ігнорування інтересів і потреб суспільства та зловживання державною владою, оскільки держава сприймає фінансове самообмеження не як свій конституційний обов'язок, а як власне виняткове право зупинитися на тій чи іншій фінансовій позначці, необхідній для задоволення своїх управлінських та інших потреб. Такий стан справ зумовлює фінансування суспільства з державного бюджету за залишковим принципом.

У державах зі сталою демократією високо оплачується праця державних чиновників не тільки «перших ролей», а й «других», проте в недемократичних, як доводить О.В. Петришин, відмінність в оплаті вищих і нижчих чиновників

може досягати десятків разів [13, с. 31]. Україна, на жаль, наразі належить до когорти других держав.

Відомі вчені Р. Ієрінг та Г. Елінек чи не вперше в доктрині права підняли питання юридичного самообмеження держави, згодом до цієї концепції долучилися й інші вчені. Одним з них був правознавець М.І. Палієнко, який доводив необхідність юридичного самообмеження держави, насамперед, відносно індивідуальної свободи членів суспільства [5, с. 3].

Постає питання: який спосіб юридичного самообмеження держави є найбільш дієвим? Правник Є.В. Спекторський вказав на доцільність прийняття конституції. Конституція, на його переконання, становить систему юридичних обмежень для держави, що опосередковує перетворення держави в конституційну [14, с. 8]. О.Д. Градовський у праці «Государственное право важнейших европейских государств» (1895) писав, що основною заслугою конституційних форм є самообмеження державної влади, внаслідок чого ця влада позбавляється абсолютизму, хоч би в яких руках вона перебувала – народу чи монарха [15, с. 3]. Отже, державну владу можна і потрібно обмежувати, проте таке юридичне обмеження має здійснюватися в інтересах суспільства шляхом прийняття правового акта найвищої юридичної сили.

Держава в особі органів державної влади та їх посадових осіб є по суті «менеджером» суспільства, тому представники соціуму можуть змінити такого «менеджера». В юридичній площині цей механізм спрацьовує так, що громадяни держави, які в своїй єдності становлять народ держави, що є єдиним джерелом влади у державі і носієм суверенітету держави, має право змінити державну владу, окремих її представників. Отже, громадяни держави можуть відчужувати державну владу і наділяти нею інших суб'єктів правовідносин, в тому числі установча влада в державі належить спільній єдності громадян окремої держави. Крім того, держава як феномен соціуму забезпечує політичну, територіальну цілісність, економічну організованість, інтегровану національну єдність та правову упорядкованість суспільства. Держава виступає консолідуючим представником суспільства в цілому. Якість, доцільність, повнота і специфіка такого представництва опосередкована багатьма суспільними чинниками об'єктивного і суб'єктивного характеру, зокрема національним складом соціуму, традиціями і звичаями народу, соціальною і майновою структурованістю суспільства, ментальністю, економічним розвитком, потужністю продуктивних сил суспільства, якістю політичного і чиновницького корпусу державної влади.

Нефаховість і неспроможність представників публічної влади або ж їх небажання (здебільшого латентне) діяти на користь суспільства в цілому призводить до глибинної кризи не тільки суспільства, а й держави в цілому. Знаковим та об'єктивним виявом такої кризи є масове зубожіння народу держави, зниження соціальних стандартів, підвищення криміногенного рівня у суспільстві, різке падіння добробуту громадян держави. Отже, держава системно висновується із суспільства, структурно від нього виокремлюється через систему органів державної влади, їх посадових осіб, проте як із «материнським плато» зберігає тісні зв'язки з суспільством, оскільки вона живиться його ресурсами, потенціалом, ідеями і надбаннями.

Зв'язок суспільства і держави є правовим, оскільки він передбачений правовими актами. Зобов'язання держави встановлені Конституцією України. Суспільство в особі різних суспільних інститутів дає оцінку діяльності держави, яка ґрунтується не на тому, які саме права має держава щодо суб'єктів правовідносин, а який зміст вкладається в обов'язки держави перед суспільством, наскільки держава добропорядно виконує покладені на неї обов'язки.

Оцінка ефективності реалізації державою своїх конституційних обов'язків об'єктивується через голосування на всеукраїнському та місцевому референдумах, загальнодержавних і місцевих виборах, громадських слуханнях. Засобом визначення ефективності реалізації державою своїх обов'язків є громадська позиція, яка формується шляхом зіставлення реального та очікуваного, ідеального та практичного. Диспропорційність і формальність обов'язків держави, невиконання чи неналежне виконання нею тих чи інших обов'язків призводить до протистояння суспільства і держави, політичної та економічної кризи, що зрештою закінчується знищенням держави або зміною політичного режиму держави. Відтак, важливим питанням є якість обов'язків держави, їх пропорційність і домірність, гарантованість і забезпечуваність.

Підсумовуючи результати дослідження, доходимо висновків:

- 1) у рамках предмета наукових досліджень юриспруденції доцільно вивчати питання соціальної сутності держави та її обов'язків, оскільки держава висновується із суспільства, структурно від нього виокремлюється через систему органів державної влади, їх посадових осіб, проте зберігає тісні зв'язки з суспільством, живиться його ресурсами, потенціалом, ідеями і надбаннями;
- 2) держава, постаючи соціальним феноменом, є носієм універсальних соціальних зобов'язань, змістовне наповнення яких не є сталим, оскільки змінюються й потреби самого суспільства. Соціальна сутність обов'язків держави полягає в задоволенні потреб суспільства, більшість з яких об'єктивно сформувалася ще в додержавний період. Обов'язки держави є продуктом соціуму, оскільки вони об'єктивно існують незалежно від їх регламентації в правових актах, без них не може існувати сама держава, оскільки втрачається сенс її буття.

Література:

1. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій // А. Машков. – К.: К.І.С., 2008. – 470 с.
2. Загальна теорія держави і права [Текст]: підруч. / М.В. Цвік [та ін.] ; ред. М.В. Цвік, О.В. Петришин ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2009. – С. 76 – 77, 87; Теорія держави і права. Академічний курс [Текст] : підуч. / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 292 – 293.
3. Рабінович П.М. Пріоритетна функція загальнотеоретичного правознавства // П.М. Рабінович // Право України. – 2010. –№ 1. – С. 25 – 31.
4. Вормс Р. Общественный организм / Р. Вормс; [под ред. и предисл. проф. А.С. Трачевского ; пер. с франц.]. – СПб: Тип. Павленкова, 1897. – 246 с.

5. Палієнко М.І. Суверенітет. Історичний розвиток ідеї суверенітету та його правове значення в праві / М.І. Палієнко. – Ярославль: Типографія Губернського правління, 1908. – 606 с.
6. Словник української мови : в 11 т. Т. 10 / [редкол. : І.К. Білодід (голова) та ін.] ; ред. А.А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1979. – 660 с.
7. Філософія [Текст] : навч. посібн. / Ю. В. Осічнюк [та ін.] ; ред. Ю. В. Осічнюк ; Національна академія управління. – К. : Атіка, 2003. – 464 с.
8. Словник української мови : в 11 т. Т. 9 / [ред. І. С. Назарова та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – 916 с.
9. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов [Текст] / А. Смит. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
10. Дюркгейм Э. Метод социологии [Текст] / Э. Дюркгейм. – К., Х. : Иогансон, 1899. – 153 с.
11. Економічна теорія. Політекономія [Текст] : підручник / В. Д. Базилевич [та ін.] ; ред. В. Д. Базилевич. – 7-ме вид., стер. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.
12. Словник української мови: в 11 т. / за ред. П. П. Доценка, Л. А. Юрчук. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 2 : Г – Ж. – 551 с.
13. Петришин А. В. Государственная служба: Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ / А. В. Петришин. – Х.: Факт, 1998. – 168 с.
14. Спекторський Е. В. Что такое конституция ? / Е. В. Спекторський. – М., 1917. – 16 с.
15. Градовский А.Д. Государственное право важнейших европейских держав: лекции. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1895. – [2], 3, [3], 528 с.